

תפישת האחר בקרב בני-נוער יהודים

וערבים בישראל: 2004-2005

סיכום ממצאי מחקר

ד"ר חגי קופרמינץ, ד"ר יגאל רוזן, פרופ' גבריאל סלומון, ורביעה חסייסי

המרכז לחקר החינוך לשלום

אוניברסיטת חיפה

Mutual Perceptions of Jewish and Arab youth in Israel: 2004-2005

Dr. Haggai Kupermintz, Dr. Yigal Rosen, Prof. Gavriel Salomon, and Rabia Husisi

נדפס ב-2007, באוניברסיטת חיפה

© כל הזכויות שמורות למרכז לחקר החינוך לשלום, אוניברסיטת חיפה
Copyright by the Center for Research on Peace Education, University of Haifa

המרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה

<http://construct.haifa.ac.il/~cerpe>

המרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה בניהולם של פרופ' גבריאל סלומון וד"ר חגי קופרמינץ נועד לחקור את תחום החינוך לשלום בישראל באמצעות מחקרים, סקרים, ימי עיון, סדנאות ומרכז מידע.

ד"ר חגי קופרמינץ

kuperh@construct.haifa.ac.il

מרצה בכיר בפקולטה לחינוך באוניברסיטת חיפה ומנהל-שותף של המרכז לחקר החינוך לשלום.

ד"ר יגאל רוזן

igal.rosen@gmail.com

דוקטור לחינוך, עמית מחקר במרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה ופוסט-דוקטורנט בבית-ספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב.

פרופ' גבריאל סלומון

gsalomon@research.haifa.ac.il

פרופסור לחינוך בפקולטה לחינוך באוניברסיטת חיפה, חתן פרס ישראל ומנהל-שותף של המרכז לחקר החינוך לשלום.

רביעה חסיסי

rhusisi@netbision.net.il

דוקטורנטית לחינוך, מרצה בחוג להוראה באוניברסיטת חיפה ומדריכה פדגוגית במכללת גורדון.

שני המחקרים שתוצאותיהם מתפרסמות כאן לא היו יכולים להתממש ללא הסיוע הרב לו זכינו מהשותפים היקרים שלנו מהמרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה - ריאד טיבי ובהאא זועבי. תודתנו לאיילת רוט, ג'ידא רינאווי-זועבי, גרשון בסקין, שחר ינאי, פרחת אגבריה, מורים ובני-נוער שהשתתפו בשני המחקרים.

תוכן עניינים

5 הקדמה
5 רקע ומטרות המחקר
6 שיטה
6 משתתפי המחקר
6 מדדי המחקר
7 כלי המחקר
8 ממצאים
8 נכונות לקרבה חברתית
9 סטריאוטיפים
9 רגשות
10 עמדות
12 סיכום
13 ביבליוגרפיה
14 נספחים

הקדמה

פרסום זה הוא דו"ח מסכם המציג ממצאים של שני מחקרים מקיפים אשר נערכו ע"י המרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה בין השנים 2004-2005. הממצאים מתייחסים לתפישות הדדיות של בני-נוער יהודים וערבים בישראל ומציגים תמונת מצב עדכנית אודות האתגרים בפניהם ניצב החינוך לשלום בישראל.

רקע ומטרות המחקר

תוכניות החינוך לשלום פועלות באזורים שונים בעולם וביניהם גם באזורי קונפליקט אלים, עיקש וממושך בין קבוצות אתניות-לאומיות שונות. על החינוך לשלום באזורים אלה להתמודד עם קושי מובנה: עליו לחנך להכרה בזכויותיהן של קבוצות אתניות-לאומיות השונות, ליחס של כבוד, לאמפתיה ולקבלת ה"אחר" בעת שהסכסוך האלים נמשך ולעיתים אף מתגבר (Salomon, 2002). על פניו נראה כי הסיכויים של החינוך לשלום באזורים אלה אינם גבוהים, שכן הקבוצות השונות פיתחו במהלך השנים "אתוס של קונפליקט" הכולל זיכרון קולקטיבי ונרטיבים סותרים, פרי חוויותיהם הקשות במהלך הקונפליקט. אתוס זה מוביל לאימוץ של אמונות ועמדות המסייעות לחברי הקבוצות להתמודד עם הקונפליקט (Bar-Tal, & Salomon, 2006; Rouhana, & Bar-Tal, 1998). כל קבוצה רואה עצמה קורבן של הקבוצה היריבה, מדגישה את עליונותה החברתית והמוסרית, רואה את השאיפות שלה כלגיטימיות ושוללת את אלה של הצד השני, מפתחת סטריאוטיפים ודעות קדומות כלפי הקבוצה היריבה. על כן, אתגרים מרכזיים של מאמצי החינוך לשלום באזורי סכסוך עיקש הם פיתוח היכולת לראות את הקונפליקט מנקודות הראות השונות, להכיר בכך שכל צד הוא קורבן ובו-בזמן תורם להמשכו של הקונפליקט ולגרימת סבל לצד השני, להעניק לגיטימציה לנרטיב של הצד השני מבלי להסכים איתו בהכרח ולהפחית את הסטריאוטיפים והרגשות השליליים כלפי האחר (Bar-Tal, Rosen & Netz, in press; Salomon, 2002; 2004).

שורה של מחקרים שנערכו בישראל בחנו את ההשפעות החינוכיות של תכניות החינוך לשלום על בני-נוער יהודים וערבים (ראה, למשל, Kupermintz & Salomon, 2005). מתוך מחקרים אלה ניתן ללמוד אודות עמדות, סטריאוטיפים ורגשות שליליים כלפי האחר בהם מחזיקים בני-נוער בישראל. למרות שנושאים אלה תועדו במחלקם במחקרים קודמים אלה, המטרה העיקרית של המחקרים המוצגים בדו"ח זה מחקרים הייתה לבחון באופן שיטתי את תפישותיהם ההדדיות של בני-נוער יהודים וערבים בישראל, לאור אתגרי החינוך לשלום שהוצגו קודם לכן. ממצאי המחקר עשויים לספק תובנות שינחו את המשגה והעשייה בתחום החינוך לשלום, הן במסגרות פורמליות והן בהקשרים חוץ-

מערכתיים. כמו-כן המחקר מהווה תשתית למעקב לאורך שנים אחר שינויים אפשריים בתפישות אלה בקרב בני-נוער בישראל.

שיטה

בין השנים 2004-2005 נערכו שני מחקרים אשר בחנו את תפישת האחר בקרב בני-נוער יהודים וערבים אזרחי ישראל. המחקר הראשון בוצע בתחילת שנה"ל תשס"ה (אוקטובר 2004) והמחקר השני בוצע בשנה העוקבת (אוקטובר 2005). דו"ח זה עוסק בשני המחקרים ומציג את הממצאים הכוללים בלבד. בבדיקה ראשונית שערכנו, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין ממצאי שני המחקרים ודפוס זהה של תפישות ועמדות מאפיין את שניהם.

משתתפי המחקר

המחקר הראשון כלל 890 תלמידי כיתות י' יהודים ו-781 תלמידי כיתות י' ערבים בזרם החינוך הממלכתי מ-19 בתי-ספר תיכוניים מאזור המרכז וצפון הארץ. מרבית בתי-ספר שנבחרו להשתתף במחקר עמדו להתחיל בלימוד תכנית חינוך לשלום שנתית במסגרת חד-לאומית. במחקר השני השתתפו 590 תלמידי כיתות י"א יהודים ו-562 תלמידי כיתות י"א ערבים בזרם החינוך הממלכתי מ-11 בתי-ספר תיכוניים מאזור המרכז וצפון הארץ. כל בתי-ספר שנבחרו להשתתף במחקר השני עמדו להשתתף בתכנית חינוך לשלום הכוללת מפגשים בין בני-נוער יהודים וערבים. נציין שאוכלוסיית המחקר אינה מהווה מדגם מייצג של בני הנוער הישראליים, מאחר ובתי הספר שהשתתפו במחקר גילו מודעות ונכונות להשתתף בפעילויות חינוך לשלום. סביר להניח שבתי ספר מייצגים רובד מתון יחסית בחברה הישראלית, המודע לצורך בפעילויות חינוכיות על מנת לקרב את בני הנוער היהודים והערבים ולאפשר להם לנהל דיאלוג בונה.

מדדי המחקר

בשני המחקרים נכללו המדדים הבאים: עמדות בהקשר ליחסי יהודים-ערבים בישראל, נכונות, לקרבה חברתית עם הצד שני, סטריאוטיפים כלפי הצד השני ורגשות כלפי הצד השני.

כלי המחקר

כלי המחקר היו שאלונים מובנים בשפות-האם של המשתתפים: עברית או ערבית. תרגום השאלונים משפה אחת לשנייה נעשה בהתאם לנהלים המקובלים: תרגום מעברית לערבית, לאחר מכן תרגום מערבית לעברית. כל תרגום כזה נערך על ידי אדם אחר. במהלך פיתוח שאלוני המחקר נערך בראשית שנה"ל תשס"ה **מחקר חלוץ** על מדגם מצומצם של 61 תלמידים יהודים ו-72 ערבים-ישראלים מכיתות י' בזרם החינוך הממלכתי בארבע בתי-ספר בצפון הארץ. נתונים אלה לא נכללו במדגם במחקר הנוכחי.

כלי המחקר שנעשה בהם שימוש במחקר הנוכחי:

1. שאלון פרטי רקע (ראה נספח מס' 1):

בשאלון זה, התבקשו המשתתפים לדווח אודות הפרטים האישיים הבאים: לאום, מין, השכלת הורים, מידת הדתיות. פרטים אלה נבדקו מתוך מחשבה שהם עשויים להיכנס לאינטראקציות עם משתני המחקר.

בסעיפים הבאים הוצגו למשתתפים היגדים שונים והם התבקשו להביע את מידת הסכמתם עם ההיגדים על סולם דירוגים הנע מ 1 (בכלל לא) עד 5 (במידה רבה מאוד), אחוזי ההסכמה המוצגים בתרשימים בהמשך מתייחסים לשתי קטגוריות הגבוהות (4,5) המעידות על מידת הסכמה רבה או רבה מאוד עם ההיגד.

2. שאלון עמדות בהקשר ליחסי יהודים-ערבים בישראל (ראה נספח מס' 2):

בכל אחד ממועדי המחקר דיווחו המשתתפים על עמדותיהם אודות נושאים שונים הקשורים ביחסים בין יהודים וערבים בישראל. דוגמאות להיגדים: "צריך להתקיים שוויון זכויות מלא לערבים ויהודים במדינת ישראל", "לכל אדם בישראל מגיע חופש ביטוי ללא קשר לעובדה אם הוא יהודי או ערבי". ציון גבוה במדד העמדות פירושו עמדות חיוביות בהקשר ליחסי יהודים-ערבים בישראל.

3. שאלון תפישה סטריאוטיפית של האחר (ראה נספח מס' 3):

המשתתפים התבקשו לדווח על מידת ההתאמה של תכונות שונות לקבוצה האחרת (יהודים או ערבים לתלמידים ערבים ויהודים בהתאמה). התכונות הבאות נכללו בשאלון: חכם – טיפש, חרוץ – עצלן, אמיץ – פחדן, אלים – בלתי אלים, נקי – מלוכלך, ערמומי – ישר, ניתן לסמוך עליו – לא ניתן לסמוך עליו, תרבותי – פרימיטיבי. ציון גבוה פירושו ייחוס סטריאוטיפים שליליים כלפי הצד השני.

4. שאלון נכונות לקרבה חברתית עם האחר (ראה נספח מס' 4):

המשתתפים דיווחו אודות מידת הנכונות שלהם להיפגש עם חברי הצד השני: להיפגש, ללמוד ביחד, לארח בבית שלי, לגור בשכנות, להיות חבר. ציון גבוה פירושו הבעת נכונות גבוהה לקרבה חברתית עם הצד השני.

5. שאלון רגשות כלפי האחר (ראה נספח מס' 5):

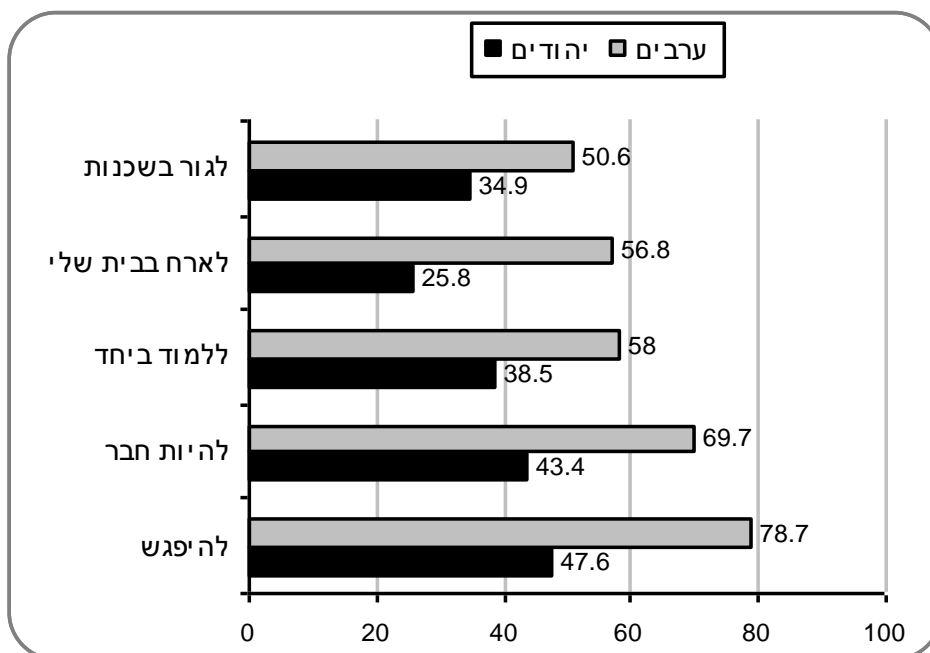
בני-נוער יהודים וערבים התבקשו להביע באיזה מידה הם חשים כלפי הצד השני כל אחד מהרגשות הבאים: שנאה, חיבה, גועל, פחד, הבנה, כעס. ציון גבוה פירושו הבעת רגשות שליליים כלפי הצד השני.

ממצאים

נכונות לקרבה חברתית

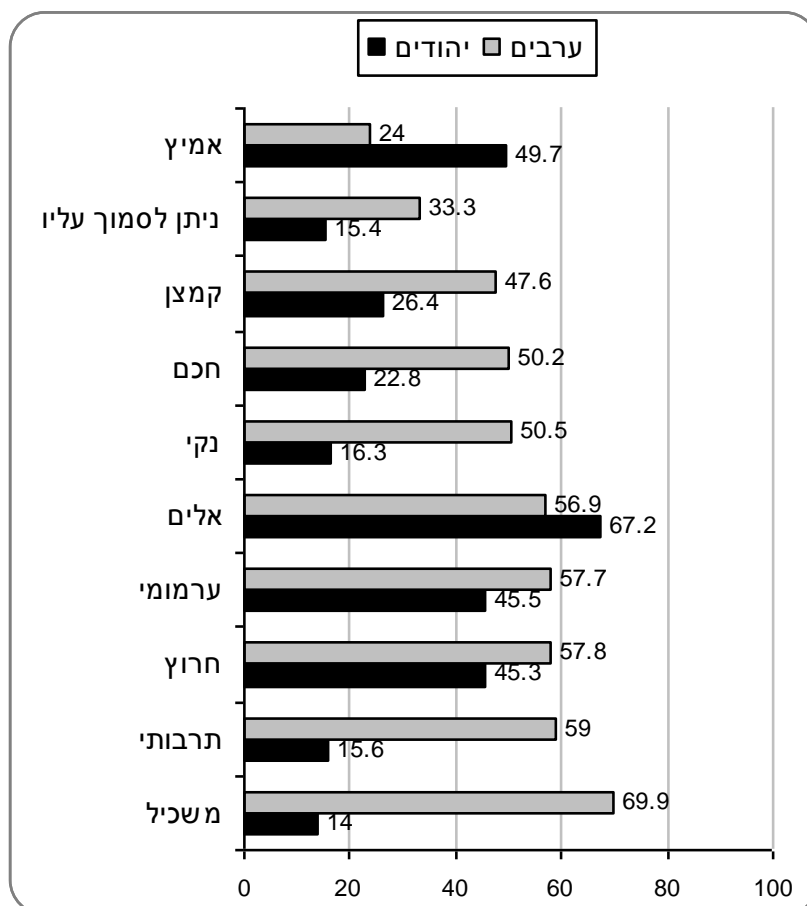
נמצא כי 78.7% מבני-נוער ערבים הביעו נכונות להיפגש עם בני-נוער יהודים בעוד ש-47.6% בלבד מבני-נוער יהודים גילו רצון להיפגש עם בני-נוער ערבים. רוב של בני-נוער ערבים מוכנים לארח יהודים בביתם, בעוד שכרבע של בני-נוער יהודים שמוכנים לארח ערבים (56.8% בהשוואה ל-25.8% בקרב ערבים ויהודים בהתאמה). עוד נמצא כי אחוזים גבוהים באופן משמעותי של בני-נוער ערבים מוכנים להתיידד, ללמוד ביחד ולגור בשכנות ליהודים.

תרשים מס' 1: נכונות לקרבה חברתית בקרב בני-נוער יהודים וערבים (באחוזים)

הממצאים מעידים על קיומן של תפישות סטריאוטיפיות חריפות בקרב בני הנוער. בני הנוער היהודים הביעו תפישות סטריאוטיפיות בעוצמה גבוהה יותר מאשר הערבים. מרבית התלמידים היהודים ייחסו לערבים תכונות שליליות, כגון: חוסר השכלה (86%), חוסר תרבותיות (84.4%), חוסר ניקיון (83.7%), חוסר חכמה (87.2%). עם זאת נתפשים הערבים בעיני בני-נוער היהודים כנדיבים (73.6%) ואמיצים (50.3%). בני-הנוער הערבים מייחסים ליהודים תכונות כגון: השכלה (69.9%), תרבותיות (59%), חריצות (60.8%) וחכמה (53.1%). עם זאת נתפשים היהודים בעיני בני-נוער הערבים כלא אמיצים (76%), לא אמינים (66.7%) וערמומיים (57.7%). עוד נמצא כי בני-נוער יהודים וערבים תופשים את האחר כאלים (67.2% ו-56.9% בקרב בני-נוער יהודים וערבים בהתאמה).

תרשים מס' 2: סטריאוטיפים בקרב בני-נוער יהודים וערבים (באחוזים)

רגשות

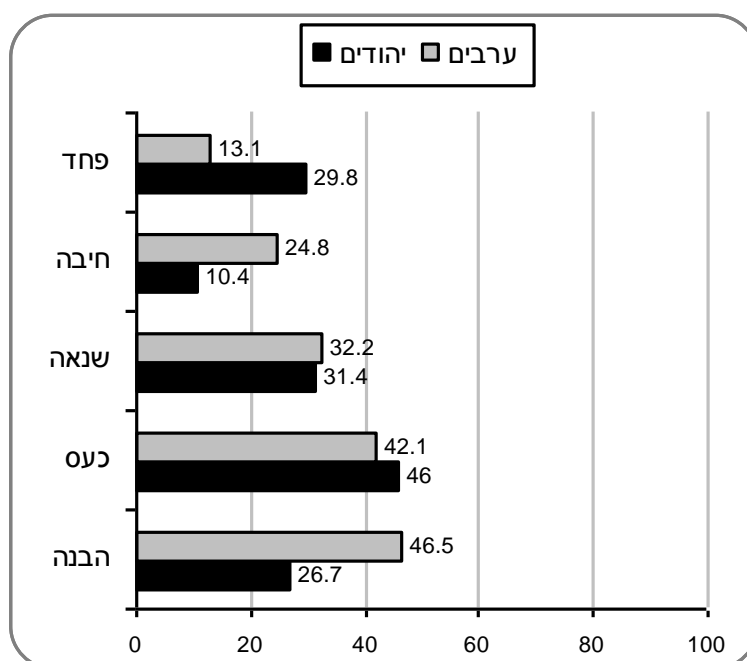
נמצא כי כשליש מבני-נוער יהודים דיווחו על תחושות של פחד מפני ערבים אזרחי ישראל (29.8%), כעס ושנאה כלפיהם (46% ו-31.4% בהתאמה). 10.4% בלבד מדווחים כי הם מרגישים חיבה כלפי הערבים בישראל ו-26.7% מרגישים כי הם מבינים את האוכלוסייה הערבית בישראל. לעומתם,

כמחצית מבני-נוער ערבים בישראל חשים כי הם מבינים את היהודים הישראלים (46.5%) וכן כועסים עליהם (46%). 13.1% מדווחים כי הם פוחדים מהיהודים, 32.2% מרגישים כי הם שונאים יהודים ו-24.8% מרגישים חיבה כלפי יהודים.

3: רגשות של

תרשים מס'

בני-נוער
יהודים וערבים
(באחוזים)

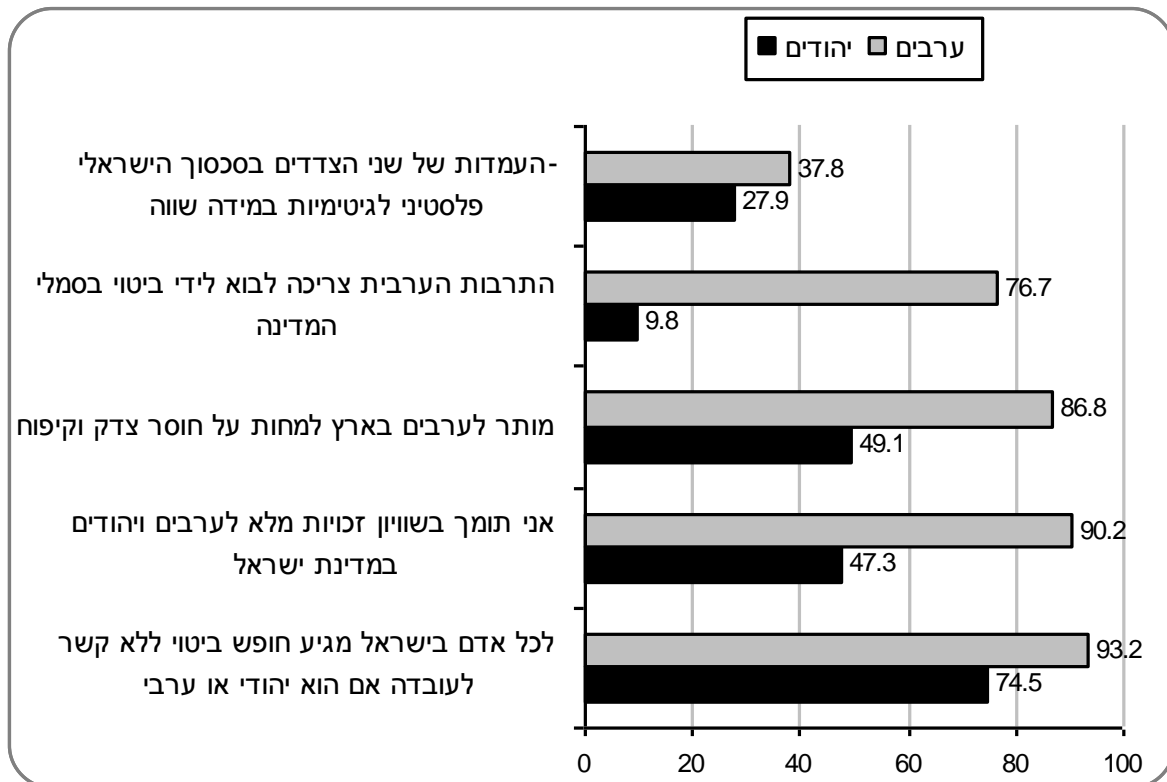
עמדות

נמצא כי בני-נוער ערבים בישראל מביעים עמדות המצביעות על רצון להשתלבות שוויונית בחברה הישראלית. 90.2% מבני-נוער ערבים תומכים בשוויון זכויות מלא לערבים ויהודים בישראל, 93.2% מצדדים בזכותם של יהודים וערבים בישראל לחופש ביטוי, 86.81% מסכימים כי מותר לערבים בישראל למחות על חוסר צדק וקיפוח ו-76.7% מצפים למתן ביטויים של התרבות הערבים בסמלי מדינת ישראל. כמו-כן למעלה משליש (37.8%) מבני-נוער ערבים בישראל טוענים כי העמדות של שני הצדדים בסכסוך הישראלי-פלסטיני לגיטימיות במידה שווה.

פחות ממחצית מבני-הנוער היהודים תומכים בשוויון זכויות מלא לערבים ויהודים בישראל (47.3%) ומציינים כי מותר לערבים בישראל למחות על חוסר צדק לקיפוח (49.1%). 74.5% מבני-נוער יהודים

מצדדים בחופש ביטוי ליהודים וערבים בישראל, 27.98% מהם חושבים שהעמדות של שני הצדדים בסכסוך לגיטימיות במידה שווה ורק 9.8% חושבים שהתרבות הערבית צריכה לבוא לידי ביטוי בסמלי המדינה.

תרשים מס' 4: עמדות בני-נוער בנוגע ליחסי יהודים וערבים בישראל (באחוזים)

סיכום

מחקר זה בחן באופן שיטתי את התפישות ההדדיות של בני-נוער יהודים וערבים בישראל. ממצאי המחקר מצביעים על חלק המחסומים הפסיכולוגיים שיש להם השלכה משמעותית על אפשרויות המגע ההדדי בין חברי שתי הקבוצות. מרבית בני הנוער היהודים מייחסים לערבים בישראל מאפיינים שליליים ובהתאם מביעים כלפיהם רגשות שליליים. בנוסף, מגלים בני הנוער היהודיים עמדות המטילות ספק באשר לזכויות של האזרחים הערבים בישראל. לעומת זאת, מרבית בני-הנוער הערבים מביעים רצון למגע חברתי עם בני גילם היהודים ועמדותיהם משקפות את השאיפה לשוויון זכויות מלא לערבים ויהודים בישראל. נראה כי בני הנוער הערבים מאמצים עמדה מורכבת יותר כלפי חבריהם היהודים המבטאים סגירות ורצון להימנע ממגע חברתי בין שתי הקבוצות.

תפישות, אמונות, עמדות ורגשות עוינים כלפי האחר מהווים אתגר משמעותי עבור החינוך לשלום בישראל אשר מבקש להנחיל ערכים של סובלנות, אמפתיה ופיוס. ללא הניסיון לשנות את התשתית הפסיכולוגית הקיימת בקרב בני-נוער יהודים וערבים בישראל בהקשר ליחסי יהודים-ערבים, תתקשה החברה הישראלית ביישום עקרונות דמוקרטיים וכן בביצוע מהלכים של פיוס. על מערכת החינוך לפעול לפיתוח רעיוני ויישום מעשי של התערבויות חינוכיות שיטתיות במטרה להביא את בני הנוער לבחינה מציאותית ובונה של אפשרות ההידברות והמפגש ביניהם.

עוד עולה מהמחקר כי החינוך לשלום צריך להיות קשוב לאופי המיוחד של כל אחת מהקבוצות הלאומיות ולמעמדן במערכת יחסי הכוחות הא-סימטריים ביניהן. שתי הקבוצות ניצבות מול אתגרים שונים בבואן לבחון את אפשרות המפגש והדיאלוג עם הצד השני. מכאן שיש לפתח תכניות חינוך לשלום דיפרנציאליות לאוכלוסיות אלה אשר יתייחסו להבדלים בתפישות של בני-הנוער וכן לתהליכים פסיכולוגיים שונים במענה לדפוסים שהוצגו בדו"ח זה.

יש לציין כי המחקר הנוכחי אינו מדגם ארצי מייצג ונדרשת זהירות בהכללה לגבי תפישותיהם של בני-הנוער בישראל באוכלוסיה הרחבה. שני המחקרים שממצאיהם מדווחים בדו"ח זה בבת-ספר שבחרו שתלמידיהם ישתתפו בתכנית חינוך לשלום. מאחר ותכניות אלה לא נכללות בלימודי החובה של התלמידים, יש לשער כי האווירה הכללית בבת-הספר שהשתתפו במדגם הינה חיובית יותר כלפי הערכים אותם מייצגות התכניות, בהשוואה לבת-ספר אחרים.

ביבליוגרפיה

- Bar-Tal, D., Rosen, Y., Netz, R. (in press). Peace education in intractable conflicts: Goals, conditions, and directions. In G. Salomon & E. Cairns (Eds.) *Handbook of Peace Education*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bar-Tal, D., & Salomon, G. (2006). Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolvement, contents, functions and consequences. In: R. Rotberg (Ed.). *History's Double Helix: The Intertwined Narratives of Israel/Palestine* (pp. 19-46). Indiana University Press.
- Kupermintz, H., Salomon, G. (2005). Lessons to be learned from research on peace education in the context of intractable conflict. *Theory into Practice*, 44(4), 293-302.
- Rouhana, N., Bar-Tal, D. (1998). Psychological dynamics of intractable ethnonational conflicts: The Israeli-Palestinian case. *American Psychologist*, 53(7), 761-770.
- Salomon, G. (2002). The nature of peace education: Not all programs are created equal. In G. Salomon, & B. Nevo (Eds.), *Peace education: The concept, principles and practices around the world* (pp. 3-25). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Salomon, G. (2004). A narrative-based view of coexistence education. *Journal of Social Issues*, 60(2), 273-287.

נספח מס' 1: שאלון רקע

שלום רב,

השאלון שלפניך משמש לצורכי מחקר והשתתפותך בו תעזור לנו מאוד. אנו מעוניינים בתשובות כנות שישקפו את מה שאתה חושב ומרגיש. המחקר נערך בעילום שם ואין בו תשובות נכונות או לא נכונות. התשובות צריכות לשקף אך ורק את הדעות שלך בנושאים הכלולים בשאלון.

תודה על שיתוף הפעולה!

צוות המחקר

מין: 1. זכר 2. נקבה

איך אתה/ה מגדיר/ה את עצמך מבחינה דתית: 1. דת'ית 2. שומר/ת מסורת 3. חילונית

נספח מס' 2: שאלון עמדות

להלן מספר משפטים בנושאים הקשורים ביהודים וערבים במדינת ישראל. לאנשים יש דעות שונות בנושאים אלה. אין כאן תשובות נכונות או לא נכונות. ציין/י את מידת הסכמתך עם המשפטים הבאים:

במידה רבה מאד					סמן/י X ליד התשובה המתאימה ביותר
1	2	3	4	5	
					1. אני תומך בשוויון זכויות מלא לערבים ויהודים במדינת ישראל
					2. מותר לערבים בארץ למחות על חוסר צדק וקיפוח
					3. לכל אדם בישראל מגיע חופש ביטוי ללא קשר לעובדה אם הוא יהודי או ערבי
					4. התרבות הערבית צריכה לבוא לידי ביטוי בסמלי המדינה
					5. העמדות של שני הצדדים בסכסוך הישראלי-פלסטיני לגיטימיות במידה שווה

נספח מס' 3: שאלון סטריאוטיפים

לפניך רשימת תכונות. ציין עד כמה לדעתך כל תכונה מאפיינת ערבי-ישראלי/יהודי-ישראלי (ליהודים וערבים בהתאמה):

טיפש	1	2	3	4	5	חכם
עצלן	1	2	3	4	5	חרוץ
פחדן	1	2	3	4	5	אמיץ
חסר השכלה	1	2	3	4	5	משכיל
נדיב	1	2	3	4	5	קמצן
בלתי אלים	1	2	3	4	5	אלים
מלוכלך	1	2	3	4	5	נקי
ישר	1	2	3	4	5	ערמומי
לא ניתן לסמוך עליו	1	2	3	4	5	ניתן לסמוך עליו
פרימיטיבי	1	2	3	4	5	תרבותי

נספח מס' 4: שאלון נכונות לקרבה חברתית

ציין מידת הנכונות שלך לבצע את הפעולות הבאות עם ערבי-ישראלי/יהודי-ישראלי (ליהודים וערבים בהתאמה) בגילך הדובר עברית:

		במידה רבה					
		מאד					
בכלל לא		1	2	3	4	5	סמן/י X ליד התשובה המתאימה ביותר
	להיפגש						
	ללמוד ביחד						
	לארח בבית שלי						
	לגור בשכנות						
	להיות חבר						

נספח מס' 5: שאלון רגשות

לפניך רשימת רגשות. סמן/י באיזו מידה הנך מרגיש/ה כלפי ערבים בישראל/יהודים בישראל (ליהודים וערבים בהתאמה) כל אחד מהרגשות הבאים:

במידה רבה					סמן/י X ליד התשובה המתאימה ביותר
מאד					
1	2	3	4	5	
					שנאה
					חיבה
					פחד
					הבנה
					כעס